

VERITAS ÉVKÖNYV

2019

VERITAS
TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR

VERITAS
Történetkutató Intézet és Levéltár
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2020

Szerkesztette és lektorálta
Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarzwölder Ádám – Ujváry Gábor

Sorozatszerkesztő
Szakály Sándor

A hely- és személynévmutatót összeállította
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította

© Szerzők, 2020
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2020
© Magyar Napló, 2020

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
Kovács Kálmán Árpád: A 19. századi református újjászületés-viták esztörténeti háttere	9
Schwarzwölder Ádám: Házasság és karrierépítés a kiegyezés Magyarországn – Széll Kálmán, Vörösmarty Ilona és Deák Ferenc	26
Lajtai L. László: Kulturális nemzetépítés és az elemi népiskolai történelemoktatás szabályozása a dualizmus kori Magyarországon	40
Hermann Róbert: Emlékirat vagy védőirat? Kemény Zsigmond rejtélyes műve	57
Farkas Judit Antónia: Állam, társadalom és könyvfogyasztás. A „jó” magyar könyvek kiadásának, vásárlásának és olvasásának serkentésére tett kísérletek a 19. század utolsó harmadában	74
Anka László: Miniszterelnökből lett mameluk lobbija a miniszternél: Tisza Kálmán levelei Wlassics Gyulához (1895–1902)	95
Réfi Attila: Csécsi Nagy Imre altábornagy évszázados életútja (1868–1967). I. rész. A Ludovikától a Nagy Háború lezárultáig	115
Ligeti Dávid: Hadtestparancsnokból Legfelsőbb Hadúr. IV. Károly katonai pályafutása 1916-ban	130
Hollósi Gábor: A jogfolytonosság és az államforma kérdése: a közjogi provizórium időszaka és az 1946. évi kisalkotmány	141
Orosz László: „[...] aki rám adja szavazatát, a magyar haza mellett való megmaradásra szavaz.” Klebelsberg Kunó soproni mandátuma, 1920–1922	159
Varga Ágnes: A bethleni konszolidáció jobboldali ellenzékije – Milotay István, a <i>Magyarság</i> főszerkesztője 1920–1931	174
Kissné Bognár Krisztina: „Egyetem contra akadémia”. Ideiglenes tanulmányi rend a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztályán	198

Rapali Vivien: „A tudományos versenyben megállás nincs”. A Smith Jeremiás-ösztöndíj mérlege	214
Kosztjó Gyula: A katonai közigazgatás kérdése Kárpátalján 1939-ben. Gazdasági és szociális keretek	232
Joó András: Titkos diplomácia és nemzeti sorskérdések: Ullein-Reviczky Antal	253
Gali Máté: Nógrádsápról a tudomány Parnasszusára. Grenács László atomfizikus élete és munkássága (1933–2017)	276
Kiss Dávid: A Magyar Dolgozók Pártja Rendező Gárdájának a felállítása és kezdeti tevékenysége	292
Bertalan Péter: Az ÁVH-s médium – Júdás, avagy Péter szerepe. Pálos szerzetes a pokol tornácán	308
Kovács Emőke: „Egy ember, aki kétszer halt meg...” Egy elfeledett plébános, Ify Lajos portréja	324
Glaub Krisztián István: Adalékok Farkas Mihály szerepéhez az MDP „új szakaszának” idején (1953–1954)	345
Rácz János: Egy kis könyvecske és lehetőségei. Némely adat és következtetés az ’56-os menekültek történetéhez	363
Dévavári Zoltán: A leghosszabb év – A délvidéki magyarság és az Antall-kormány Jugoszlávia szétesésekor (1991)	384
Noszkó-Horváth Mihály: A gettóba kényszerítés és a deportálás a magyar kárptótlási jogszabályok tükrében. A vonatkozó kárptótlási iratok	407
Resumes	427
Zusammenfassungen	457
Névmutató	491
Földrajzi nevek mutatója	509

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

ÁLLAM, TÁRSADALOM ÉS KÖNYVFOGYASZTÁS

A „JÓ” MAGYAR KÖNYVEK KIADÁSÁNAK, VÁSÁRLÁSÁNAK
ÉS OLVASÁSÁNAK SERKENTÉSÉRE TETT KÍSÉRLETEK
A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Könyviszony, a ponyvairodalom mételye, regényolvasási ragály, a hírlapok felburjánzása, a könyvkereskedelem pangása, íróink sanyarú kereseti viszonyai, az irodalom iránti közöny, a társas egyleti könyvtárak sekélyessége: ezek voltak a 19. század utolsó évtizedeiben az irodalomról, könyvkiadásról, könyvkereskedelemtől és olvasásról folytatott hazai közbeszéd leggyakrabban előforduló szófordulatai, témái. A különféle írói, könyves szakmai körökben és a sajtóban az 1870-es évek közepétől állandó vitatéma volt a minőségi magyar könyvek alacsony kelendősége, illetve versenyhátránya a tömegigényeket kielégítő, a korabeli megítélés szerint értéktelenebb – idegenből fordított vagy magyar nyelven írt – szórakoztató olvasmányokkal szemben. Ennek számos oka volt, de a bajok fő forrása a honi művelődési és gazdasági viszonyok elmaradottságából származott. Az igényesebb magyar könyv iránt érdeklődő olvasók és vásárlók körének bővülését ugyanakkor a könyvterjesztés visszasságai és a hírlapok számának növekedése is hátráltatta. A könyvpiac elégtelen működése leginkább a professzionalizálódó szépirodalmat sújtotta, de a tudományra és gazdaságra is negatív hatással volt. A nemzeti irodalom és közművelődés felemelkedését elemi érdeküknek és hazafias kötelességüknek tartó írókat, könyvkiadókat és könyvkereskedőket, a könyvvásárlókat, közvetve pedig az egész nemzetet is hátrányosan érintette. A fő kérdés már nem csak az volt, hogy olvasnak-e az emberek, hanem az is, hogy mit olvasnak: hírlapot vagy könyvet, és ha könyvet vesznek a kezükbe, akkor a magyar vagy az idegen nyelvű, a magas vagy a tömegkultúra termékeire esik-e a választásuk. Az értelmiséget leginkább az foglalkoztatta, miként lehet az olvasók növekvő táborát megnyerni a színvonalas hazai könyvnek, dacára annak, hogy a könyvpiacra is érvényes volt, hogy „az eladható és értékes ritkán esett egybe.”¹

A probléma korántsem volt újkeletű. A tudós hazafiak és a véleményformáló értelmiségiek már a 18. század végétől több ízben felhívták a figyelmet arra, hogy a könyves üzletnek milyen fontos szerepe van a nemzeti irodalom, művelődés és tudomá-

¹ SZAJBÉLY Mihály: Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás elején és a reformkorban. In: *A magyar irodalom története*. II. Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, Gondolat, Budapest, 2007. 77.

nyosság terjesztésében. Kazinczy Ferencről Mikszáth Kálmánon és Kossuth Lajoson át Jókai Mórig sokan és sokszor megszólaltak a témában. Abban azonban eltértek a vélemények, hogy ki mit gondolt a bajok okáról, és milyen megoldási javaslatokat fogalmazott meg.² A téma iránti élénk érdeklődés eredményeként az Írók és Művészek Társasága és a Magyar Könyvkereskedők Egylete az állam beavatkozását és támogatását sürgetve mozgalmat indított a hazai könyvvásárlás serkentése, és ezzel szoros összefüggésben a szépirodalom problémáinak orvoslása, a kultúra finanszírozásának differenciáltabbá válása érdekében. A következőkben a korabeli sajtóban – különösen a Magyar Könyvkereskedők Egylete lapja, a *Corvina* hasábjain – nyilvánosságot kapott vélemények és kezdeményezések segítségével a magyar könyvek helyzetbe hozását célul kitűző 1880-as évekbeli kísérleteket mutatom be.³

A KÜLFÖLDI ÉS HAZAI PONYVAIRODALOM „INVÁZIÓJA” ÉS A SZÉPIRODALOM ALACSONY ÁLLAMI TÁMOGATÁSA

Az Írók és Művészek Társasága⁴ már 1873-as megalakulását követően egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy a szórakoztató, populáris irodalommal szemben a magas irodalom elsőségét hangsúlyozva képviselje a magyar írók érdekeit, és javítson társadalmi és szakmai helyzetükön. Ezt azonban csak a könyves szakmával, a társadalommal és az állammal együtt lehetett megvalósítani. Mindenki másra muto-

² A korai véleményekhez ld. GRANASZTÓI Olga: „Magyartalan könyvárosok.” Az első magyarországi könyvkereskedők megitéléséről a XVIII–XIX. század fordulóján. In: *Programok és tanulmányok*. Szerk. BARTHA–KOVÁCS Katalin–PENKE Olga–SZÁSZ Géza. Szeged, JATE Press, 2017. 141–150.

³ Császtvay Tünde számos írásában foglalkozott a téma különféle aspektusaival, elsősorban a szépirodalom nézőpontjából (ponyvavita, tömegirodalom, szerzői jog, irodalom finanszírozása etc.). Tanulmányom nagyban támaszkodik az általa írtakra. – CSÁSZTVAY Tünde: A Hét bagoly esete a magyar irodalomban. *Budapesti Negyed*, 1997/16–17. 243–264. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 1997a.) – Uő.: A halottak nem kérdeznak vissza. In: *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*. Szerk. KALLA Zsuzsa. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997. 60–68. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 1997b.) – Uő.: *A hím veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom tusája a 19. század utolsó harmadában*. In: *Klasszikus – magyar – irodalom – történet*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2003. 399–426. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 2003.) – Uő.: A tintakuli ára. A korai dualizmus irodalmának pénzgazdasága. *Helikon*, 2011/4. 592–614. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 2011.) A korábbiak összefoglalása: Uő.: *Erő, tér, erő. Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*. Budapest, Ráció, 2017. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 2017.)

⁴ Az egykorú szövegekben *írók és művészek köre* néven is szereplő egyesület az irodalmi és művészeti élet felpozíciója érdekében a társadalom minél szélesebb rétegeit kívánta megnyerni és mozgósítani. Olyan fontos javaslatok, kezdeményezések és nagyszabású programok fűződtek a nevéhez, mint például az írói és művészi nyugdíjintézet létesítésének szándéka (1873, 1876), a szerzői jogvédelemről szóló törvényjavaslat (1874, 1884), a kiskőrösi Petőfi-ház megvétele és ünnepélyes megnyitása (1873–1880), a képzőművészeti akadémia felállítása (1880), a történelmi arcképcsarnok

gatott, a nehézségekért mást okolt: az írók a könyv- és lapkiadókat, a könyvárusokat, a könyves vállalkozók az olvasóközönséget és a sajtót, a könyvfogyasztók pedig a könyvkereskedőket és a magas könyvárakat hibáztatták.

Jókai Mór „Hát mi feltámadunk-e még?” című, 1880 húsvétján saját lapja, *A Hon* hasábjain megjelent, vitaindítónak szánt programos cikkével hívta fel a figyelmet arra, hogy szépirodalmunk mostoha helyzetén, regényíróink megélhetési nehézségein és hátrányos érvényesülési lehetőségein sürgősen változtatni kell.⁵ Jókai – azon kevés kortárs magyar írók egyike, akinek nem volt panaszra oka könyvei kelendőse miatt⁶ – úgy vélte, hogy a politikai, gazdasági, kulturális és szellemi életben a korábbi években végbement látványos fejlődésből egyedül a szépirodalom került ki vesztesen: az állam nem nyújtott kellő anyagi támogatást a kultúra e területének, kiadói pedig vonakodtak a magyar írók műveinek megjelentetésétől, mert azok eladásából az esetek többségében nem tudtak profitra szert tenni. Az olvasók jelentős része hírlapot olvasott, és ha könyvet is vásárolt, többnyire a folytatásos tárcaregényként, majd füzeteként közreadott, ügynökhálózaton keresztül, részletfizetéssel értékesített bestsellerekre esett a választása. Jókai szerint azokat a hazai és külföldi lap- és könyvkiadókat, kolportőröket (házaló, utazó könyvterjesztő, könyvügynök) terhelte a felelősség, akik különböző leleményes marketingfogásokkal felkeresték otthonaikban és elárasztották az olvasók széles rétegeit szerte az országban az idegenből fordított izgalmas és szórakoztató, az elit olvasók többségének szemében ugyanakkor gyakran triviálisnak tartott, a pejoratív hangzású ponyvairodalom körébe tartozó tömegkiadványokkal.⁷ A periodikumokban megjelenő folytatásos regényirodalom és a több tíz- vagy százezres példányszámban piacra dobott olcsó (gyakran szintén folytatásokban közölt) füzetes vállalatok révén hozzászoktatták őket olvasásukhoz. Jókai szerint a magyar regényírók többsége miattuk nem tudott műveiből megélni, és kényszerült arra, hogy hírlapírónak, lapszerkesztőnek vagy

létrehozása (1882), a Munkácsy Mihály tiszteletére rendezett estély (1882), csoportos kirándulás Párizsba és Torinóba (1883). *A magyar Írók és Művészek Társaságának alapszabályai*. Budapest, [k. n.] 1873. – *Írók és Művészek Társasága évkönyvei*. – Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*. Budapest, Új Mandátum, 2009. (Habsburg történeti monográfiák 7) 199–201.

⁵ JÓKAI Mór: Hát mi feltámadunk-e még? Kérdő szó Jókai Mórtól. *A Hon* (reggeli kiadás), 1880/77. március 28. 1. (A továbbiakban: JÓKAI, 1880.)

⁶ Révai visszaemlékezéséből ismert, hogy Jókai könyveit ekkoriban maximum 2000 példányban adta közre, értékesítésükhöz azonban legalább tíz évre volt szükség. Az első évben hozzávetőleg a kötetek fele, 800–1000 példány talált gazdára. Miután az összes példány elfogyott, megjelent a kötet olcsó, népies kiadása. RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. I. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1920. (A továbbiakban: RÉVAY, 1920. I.) 181.

⁷ A ponyva megítéléséhez: CSÁSZTVAY, 1997a. 249–252.

fordítónak szegődjön el, színdarabokat írjon vagy hivatali állást vállaljon.⁸ Az írói tulajdonjogról szóló törvényjavaslat mielőbbi megalkotását sürgetve, az olvasóegyletek és kölcsönkönyvtárak támogatására is számítva cselekvésre szólította fel az írókat és közvetve a társadalmat: „Küzdeni ez ellen, ezt megakadályozni nem lehet; de versenyre szállni vele, ez még talán lehető. [...] egy év alatt fel lehet támasztani halottaiból a magyar regényirodalmat. [...] azért kérdem író társaimtól: »akarunk-e föltámadni?»”⁹

Kora legismertebb és legsikeresebb magyar regényírójának cikke felizzította a szakmai köröket és az értelmiséget már egy ideje foglalkoztató úgynevezett ponyvavitát.¹⁰ Abban szinte mindenki egyetértett Jókaival, hogy a magyar írók nehézségeit és a könyvkereskedelem visszasságait először is a szerzői jogi törvény megalkotásával kellene orvosolni. A kiadók egy része a magyar írói és művészi tulajdon védelmének szabályozatlanságát kihasználva figyelmen kívül hagyta a külföldi szerzői jogi törvényeket és az eredeti kiadói szerződéseket: az idegen, sok esetben nem is az eredetiből, hanem német nyelvből fordított művek többségét a szerző (kiadó és illusztrátor) tudta és beleegyezése nélkül jelentette meg magyar (vagy német) nyelven. A kiadók nemcsak a szerző(k)nek járó jogdíj megfizetése alól bújtak ki, hanem gyakran a fordításon is spóroltak.¹¹ Ez azt eredményezte, hogy egyrészt sok gyenge minőségű fordítás, a korabeli közvélekedés szerint a közízlést és közérkölcöket megmértelyező mű árasztotta el a piacot, másrészt a „komoly” magyar könyveknél akár ötven százalékkal olcsóbban hozzáférhető munkák rontották a hazai szerzők kilátásait. A szerzői jog rendezetlensége és a kiadói jogügylet részrehajlása (a jogszabályok a kiadók gazdasági érdekeit szolgálták) miatt a magyar szerzők hátrányos helyzetbe kerültek a népszerű külföldi szerzők műveivel szemben, és anyagilag teljes mértékben ki voltak szolgáltatva a kiadóknak.¹²

⁸ Milkó Izidor (1855–1932) hírlapíró, szerkesztő Jókaihoz hasonlóan vélekedett erről: „Az írók úgy élnek Budapesten, mint a házmesterek. Mindegyiknek van még egy második mestersége, kisegítő foglalkozása is.” MILKÓ Izidor: *Gesztenyefám. Irodalmi emlékezések*. Vál., bev. és jegyz. SZELI István. Novi Sad, Forum, 1966. idézet: 113., 96–97., 148–149.

⁹ JÓKAI, 1880.

¹⁰ Vö. CSÁSZTVAY, 1997b. – CSÁSZTVAY, 2017. 91., 115–116., 192–203.

¹¹ Mint Császtvay Tünde írja, a kiadók „[...] az érvényben lévő császári patens értelmében mindenemű korlátozás nélkül kiadhattak és árulhattak bármilyen örökös tartományokon kívüli könyvet anélkül, hogy tulajdonjogot kellett volna szerezniük rájuk. Ráadásul a kiadó a saját kénye-kedvére változtathatott az eredeti szövegen, kihagyhatott belőle, hozzáírhatott vagy átírhatta annak egyes részeit, netán plagizálhatott is, ha úgy ítélte célszerűnek.” CSÁSZTVAY, 1997a. 248.

¹² JÓKAI, 1880. – VARGA Sándor: *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása*. Budapest, [Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete], 1980. 85. (A továbbiakban: VARGA, 1980.)

A magyar szépirodalom fentiekkel összefüggő „iránytalanságára” és „hanyatlására”¹³ Szana Tamás (1844–1908) író, szerkesztő, műkritikus a Petőfi Társaság titkári minőségében Kossuth Lajos figyelmét is felhívta, miután az egyesület az emigrációban élő politikust tagjai közé választotta. Szana Kossuthnak írt levelében – bízva abban, hogy pártfogolni fogja törekvéseiket – kifejtette, hogy „a magyar szépirodalom idegen példányképek hatása alatt cosmopoliticus jelleget öltött, s az idegen termékeknek, köztük gyakran a selejteseknek is, egész áramlata özönlött a hazába, megmételtyezve a nemzeti érzületet, a jó ízlést s nem egyszer az erkölcsöket.”¹⁴ Kossuth 1882. augusztus 25-én kelt válaszlevelében, amelyet több időszaki sajtótermék teljes terjedelmében közölt, elismerte, hogy rendkívül fontos nemzeti ügy és bonyolult feladat a szépirodalom anomáliáinak rendezése, de arra is felhívta Szana figyelmét, hogy a magyar nemzeti irodalom védelme nem eredményezheti a bezárkózást és nem mehet a színvonalas külföldi irodalmi művek lefordításának a rovására.¹⁵ A magyar műveltségnek úgy kell megőrizni nemzeti jellegét, hogy európai marad. Kossuth tehát a kultúra szabad áramlása érdekében óva intett mindenkit a túlzott idegenellenességtől.¹⁶ Abban azonban egyetértett Szanával, hogy a „divatos külföldi irodalom termékei” közül az „érzécsiklandó, ledér áramlat” és a „természetes irány”¹⁷ olvasását vissza kell szorítani. Úgy gondolta, hogy egyrészt „jó” és a selejteket neveltség tárgyává tevő könyveket, hírlapi tárcákat kell közreadni, másrészt fel kell hívni a közönség figyelmét arra, hogy a „rosszaktól” óvakodjanak.¹⁸

¹³ Kossuth a magyar szépirodalomról. (Kossuth Lajos levele Szana Tamásnak, 1882.) *Koszoru*, 1882/4. október. 289. (A továbbiakban: Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882.)

¹⁴ Uo. 290.

¹⁵ Uo. 289–297. – *Vasárnapi Ujság*, 1882/39. szeptember 24. 622–623.

¹⁶ Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882. 290–296. – „Hanem midőn ön a cosmopoliticus jelleg s idegen termékek áramlata felől panaszodik, meg vagyok győződve, hogy ezt nem úgy érti, mintha azt óhajtáná, hogy fajunk akár az európai társadalmiasság simító befolyásától, akár az idegen irodalom színe-javának a hazai talajba átültetésétől elzárkózzék. Ez annyit tenne, mint az eredetiség kedvért a célon túllőni. Pedig a ki túllő a célon, az nem talál. Van egy bizonyos közösség az európai cultura birtokában, mely nem ismer földleirati határokat, s édes magáévá teszi a mi kíváloán jó tűnik fel az irodalomban, akár hol terem (példa reá Petőfi költészete s Jókai regényei). Én bizonyosan csak az ön gondolatait írom le, midőn oda nyilatkozom, hogy a magyarnak tisztán, fényesen, mocsoktalanul fel kell mindig és mindenben tartania nemzeti jellegének sajátos zománcát, de ezt feltartva, európai színvonalon kell állania; a magyar műveltségnek – mindennel, a mi e rovatba tartozik – magyar zománcú európai műveltségnek kell lenni, mely saját nemzet-egyéni típusal bír, de európai; ép úgy, mint az angol francia, olasz, német műveltségnek megvan egyenkint a maga nemzeti típusa, de mindenik európai.” Uo. 291. – Vö. CSABAI Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Budapest, Gondolat, 1961. 279–290. (A továbbiakban: CSABAI, 1961.)

¹⁷ Itt a naturalizmusra, illetve a naturalizmus legismertebb képviselőjére, Zolára gondolt.

¹⁸ Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882. 292–293. – Kossuth a „jó” könyvön a következőt értette: „[...] csak az nyújtatnék a magyar olvasóközönségnek, ami a jó ízlést, a jó és szép iránti fogékony-

Kossuth levelének közzétételét követően történtek is különféle próbálkozások arra vonatkozóan, hogy lehetne „jó” magyar könyvek olvasásához szoktatni, és a silány vagy annak vélt hazai, illetve idegen munkáktól távol tartani a közönséget. A Kossuth levelének nyilvánosságra kerülését megelőző hónapokban a kultusztárca tervbe vette, hogy olcsó, de színvonalas szórakoztató művekkel kísérli meg visszazsorítani a sok silány sikerkönyvet, igaz, nem a külföldieket, hanem a hazaiakat. Az ötletet Kossuth a *Mulattató Ujság* szerkesztőjének írt, majd a sajtóban is nyilvánosságra hozott néhány évvel korábbi levele adta.¹⁹ Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter az alsóbb néprétegek körében népszerű Bucsánszky Alajos és jogutódainak (Rózsa Kálmán és neje) a vásári ponyván a nép által könnyűszerrel és olcsón hozzáférhető sorozataival úgy kívánt versenyre kelni, hogy ismert magyar írókat kért fel szórakoztató, olvasmányos és a nép nevelésére alkalmas elbeszélések megírására. Az új sorozat kiadásával a Révai Testvérek céget bízták meg.²⁰ A kiadóvállalat 1882 őszén indította meg P. Szathmáry Károly szerkesztésében a *Jó könyvek a magyar nép számára* című irodalmi vállalatot, amely többek között Mikszáth Kálmán, Jókai Mór és Reviczky Gyula műveit foglalta magába. A közművelődés szempontjából „hasznos” ismereteket is tartalmazó, könnyed olvasmányokhoz, amelyeket azzal is vonzóvá tettek, hogy népszerű magyar művészek (például Jankó János, Feszty Árpád, Mednyánszky László) illusztrációival díszítették, néhány krajcáros áron lehetett hozzáférni. Az állam fizette a felkért magyar írók, művészek honoráriumát, és arról is gondoskodott, hogy a tanítók körében propagálja, az iskolákba pedig eljuttatja a köteteket.²¹ A magyar írók és művészek népszerűsítését célul kitűző sorozat az ígéretes és lendületes indulása ellenére hosszabb távon nem tudta beváltani a hozzá fűzött nagy reményeket.

Voltak, akik a ponyva „inváziójával” szemben ellentétes stratégiát kívántak alkalmazni. Egy Székely János nevű kolozsvári református néptanító például Kossuthnak a kifogásolt olvasnivalók kipellengérezésével kapcsolatos, helyenként túlzásokba

ságot, a családias erényt, és azon társadalmi erkölcsök nemesítését segítheti fejleszteni, melyek az országoknak talpkövei.” Uo. 292.

¹⁹ Kossuthnak az volt a véleménye, hogy a vásári ponyván kapható selejtes krajcáros füzetekkel csak a „jó” ponyvairodalom kelhet versenyre. Kossuth a népies irodalomról. (Kossuth Lajos levele Bodon Józsefnek, 1879. február 28.) *Vasárnapi Ujság*, 1880/12. 1880. március 21. 185. Vö. CSABAI, 1961. 277–279.

²⁰ RÉVAY, 1920. I. 90–105. – Vö. CSÁSZTVAY, 1997b. 65. – CSÁSZTVAY, 2011. 601–604. – CSÁSZTVAY, 2017. 91–92., 203. – Bucsánszkyhoz: KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, Akadémiai, 1898. 113–145.

²¹ Vö. KOLOZS Barnabásné: Az iskolai könyvtári kultúra kezdetei Veszprémben a XIX. században. *Veszprémi Szemle*, 2005/9–11. 56.

hajló töprengését komolyan véve *Miket ne olvassunk?* címmel egy hosszú, név nélkül közölt cikksorozatot szentelt a külföldi ponyvairodalom veszélyeinek a kolozsvári *Ellenzék*ben. A különlenyomatként is napvilágot látott írás részeként összeállította azoknak a társadalom széles rétegei körében népszerű idegen, túlnyomórészt francia eredetű könyveknek és lapoknak a jegyzékét (a szerző, cím, fordító, kiadó és egyéb megjegyzés feltüntetésével), amelyeknek olvasása megítélése szerint – elsősorban erkölcsi és közművelődési szempontból – veszélyes, káros és romboló hatású volt, különösen az ifjúságra és a nőkre nézve.²² A „Betűrendes névsora azon (selejtes, rémes vagy szennyes) könyveknek, amelyeket ne olvassunk” című listát²³ a kolozsvári olvasóegyletektől, könyvkereskedésektől és az olvasóktól származó információk, illetve saját tapasztalatai alapján készítette el. A felsorolás, mint arra Székely maga is rámutatott, nem volt teljes, és a hazai ponyvatermékeket sem tartalmazta. A 41 szerző 164 olvasmányának (725 kötetben) közzétételével a Kossuth által is megemlített megbélyegzés mellett az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet az „idegenes áramlat veszélyesebb túlterjeszkedése”²⁴ elleni harcra, és eligazítást adjon a tanítóknak, papoknak, a társas egyleti és kölcsönkönyvtáraknak, hogy miktől tartsák távol az olvasókat, és miket ne szerezzenek be a jövőben. Székely publikációjával egyfajta erkölcsi nyomásgyakorlást akart elérni, ezért Kossuth sorait ismételte meg: „járjon tisztesség-vesztéssel, ha valaki olyasminak olvasásán kaphatik, a mi a nemzeti érzülettel, a jó ízléssel, az erkölcsiséggel össze nem fér”.²⁵ A lajstrom a túlnyomórészt pajzán, erotikus művek, kalandregények, rém- és bűnügyi történetek mellett egy-egy antiszemita, ultramontán és kuruzsló munkát is tartalmazott.²⁶ Jóllehet Székely a különféle egyesületeknek és tanítóknak ingyen vagy kedvezményesen több száz példányt ajánlott fel kötetéből, a mű nem fejtette ki azt a hatást, amit szerzője szeretett volna. Erre a társas egyletek és kölcsönkönyvtárak későbbiekben tárgyalandó könyvtárjegyzékei is rávilágítanak.²⁷

²² *Miket ne olvassunk?* *Ellenzék*, 1883. december. 3., 4., 5., 6., 7., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 17. (oldalszám nélkül) – Székely János: *Miket ne olvassunk?* (Különlenyomat az *Ellenzék*ből) Kolozsvár, k. n., 1884. (A továbbiakban: SZÉKELY, 1884.)

²³ Uo. 53–61.

²⁴ Uo. 46. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁵ Uo. 31–32. – Vö. Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882. 294.

²⁶ SZÉKELY, 1884. 61., 63–72. – A listára évtizedeken át betiltott vagy a közerkölcsök szempontjából veszedelmesnek ítélt, illetve Franciaországban már a maguk korában is roppant népszerű és mára klasszikusnak számító szerzők (például Boccaccio, Casanova, Émile Zola, Eugène Sue, Ponson du Terrail, Émile Gaboriau, Paul Féval) művei is felkerültek. – Vö. RÉVAY, 1920. I. 50.

²⁷ Néptanítók figyelmébe. *Néptanítók Lapja*, 1884/83. november 15. 755. – Székely János... *Ellenzék*, 1885/196. augusztus 27. [oldalszám nélkül] – Ld. a 36. jegyzetet.

Azt, hogy a maguk korában hatalmas népszerűségnek örvendő, de az írók, kiadók és könyvvarusok, illetve a művelt közvélemény egy jelentős része által bírált olvasmányok²⁸ a hazai olvasóközönség szinte minden rétegét meghódították maguknak, nemcsak a rendszeres könyvhirdetések, a magas példányszámok és a panaszos hírlapi cikkek jelzik, hanem más egykorú források is alátámasztják. Táncsics Mihály lányának és joghallgató férjének 1873-tól 1876-ig vezetett naplójából kiderül például, hogy olvasmányaik között azoknak a külföldi szerzőknek (például Émile Gaboriau, Paul de Kock, Eugène Sue, Ponson du Terrail) a művei is szép számmal szerepeltek, amelyek olvasásától a kolozsvári tanító még egy évtizeddel később is legszívesebben eltiltotta volna az olvasóközönséget.²⁹

A középosztály műveltségére jelentős hatást gyakorló, a művelődés és társadalmi élet serkentése céljából alakult „olvasó s társas köröknek nevezett kaszinók”³⁰ könyvtárainak (már amelyiknek volt), illetve a kölcsönkönyvtárak könyvállományát vizsgálva szintén az derül ki, hogy nagyszámú külföldi és hazai bestsellert tartalmaztak. Az írók, ahogy azt Jókai is tette vitaindító cikkében, a kiadó-könyvvarusokkal együtt számos alkalommal fel is rótták ezt az intézményeknek.³¹

György Aladár a *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben* című úttörő munkájában, amely a hazai könyvtárak átfogó és nagyszabású statisztikai felmérésének adatait, elemzését tartalmazza, azt a következtetést vonta le, hogy a társas egyesületek könyvtárainak jelentős része kezdetleges és színvonalatlan volt. Kevés pénzt költöttek rájuk, ami azt eredményezte, hogy könyvállományuk kicsi és egyenetlen minőségű volt. Az igényes szépirodalmi, tudományos és ismeretterjesztő művek, folyóiratok rovására nem egy esetben felülreprezentáltak voltak a hazai és külföldi szórakoztató tömegolvasmányok, többek között azok a művek, amelyekről Székely, az írószervezetek és a kormány is szerette volna megóvni az olvasópublikumot.³²

²⁸ A szórakoztató művek hazai népszerűségét jelzi az is, hogy a külföldi regények mintájára magyar nyelven is íródtak hasonlóak, nem egyszer álnéven. Vö. CSÁSZTVAY, 1997a. – KÁLAI, Sándor: « Tout voir et tout savoir de ce qui se passe dans les rues » les Secrets hongrois d’Ignác Nagy / „Mindent tudni és látni, mi az utcákon történik”: (Nagy Ignác: Magyar titkok), 2015. <http://www.medias19.org/index.php?id=20047> (2020. január 10.).

²⁹ A naplóban szereplő olvasmányok között 27 szerző 45 művét jegyezték fel. A magyar szerzők közül Jókai Mór szerepel a legtöbb művel. *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Vál., szerk., bev. és jegyz., BUZA Péter. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1994. 435–436.

³⁰ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. I. Budapest, Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1886. 330. (A továbbiakban: GYÖRGY, 1886. I.) Az említett könyvtáraknak az összetételét általánosságban a tagok és családtagjaik, különösen a regényolvasó nők igényei és érdeklődése, vagyis az éppen aktuális divatáramlatok alapján alakították ki.

³¹ Vö. DEZSÉNYI Béla: Még valami a vidéki kaszinók könyvtárainról. *Magyar Könyvszemle*, 1943/3. 297–300.

³² GYÖRGY, 1886. I. 328–335.

György Aladár a csekély számban (12) megküldött társas egyleti könyvjegyzékek közül az öt legnagyobbat tanulmányozta át, anélkül hogy megnevezte volna őket.³³ Arra volt kíváncsi, milyen arányban képviseltetik magukat a kaszinókban legnagyobb számban szereplő három francia sikerszerző művei. „Egy intelligens közönség által fenntartott kaszinó könyvtárában az összes műveknek egy tizedrésznél jóval többet tesznek Kock Pál, Montepin Xavér, Ponson du Terrail művei: a magyar klasszikus szépirok alig fordulnak elő, s van oly könyvtár is, ahol Petőfit kizárólag a »Hóhér kötele« képviseli.”³⁴ De volt olyan kaszinó, ahol a hazai és az egyetemes regényirodalom nagyjai helyett „teljes számmal megvan a magyar ponyvaregény irodalom, s ott található a »barátfülék«, »pápák bűnei«, »papok tükre«, »szerelmi pikantériák« s más hasonló csiklandós című gyűjtemények, bizonytalán már elrongyolt állapotban.”³⁵

Bár György Aladár következtetései a szűk mintavétel és a források korlátozott volta miatt csak a főbb tendenciákra világítottak rá, megállapításait a veszprémi társas egyletek könyvállományának egykorú megítélése (Nemzeti Casino), illetve az 1843-ban alakult Polgári Társaskör könyvtárának nyomtatott katalógusai is alátámasztják. Az 1869-ben és az 1891-ben kiadott katalógusok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a veszprémi Polgári Társaskörben két évtized leforgása alatt látványosan megnőtt az érdekfeszítő, kalandos, szórakoztató olvasmányok iránti olvasói érdeklődés. Daudet, Féval, Ponson művei megsokasodtak, és több példányban is hozzáférhetőek lettek. Egyedül Sue művei fogyatkoztak meg. Ennek azonban vélhetően az volt az oka, hogy a sok kölcsönzés miatt rongyosra olvasták őket, vagy a regény magyar adaptációját olvasták.³⁶ György Aladár szerint a legtöbb kölcsönkönyvtár könyvállománya sem volt színvonalasabb, éppen olyan vegyes képet mutattak, mint

³³ Nem mindegyik intézménynek volt nyomtatott könyvjegyzéke, de ha volt is, azt sokan nem küldték meg a statisztikai hivatalnak. GYÖRGY, 1886. I. 332.

³⁴ GYÖRGY Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1888. (A továbbiakban GYÖRGY, 1888.) 217–228., idézet: 224. – Vö. GYÖRGY, 1886. I. 332–333.

³⁵ GYÖRGY, 1886. I. 333.

³⁶ Ponson „[l]egismertebb művéből, a *Rocambole hőstetteiből* 10 példány volt a könyvtár birtokában. Az *Egy király ifjúágából* 11 példányt, a *Nagyvilági tolvajokból* 5 példányt, a *Czigány királyból* 4 példányt, *A maison d'or titkai* és *A fekete mise* című történeteiből 1–1 példányt szereztek be. Ugyancsak sokan kölcsönözhatték P. H. Féval könnyű, izgalmas műveit: *A szellemkirály*, *A púpos* 6–6 példánya, a *Nők paradicsoma* 4 példánya, a *Jeruzsálem-utcza* 2 példánya állt rendelkezésére a könyvtár olvasóinak. A korábban olyan népszerű Eugène Sue regényeiből [a legismertebb a *Párizs rejtelmei/titkai* volt] egyedül a *Matild* maradt meg hét kötetben.” KOLOZS Barnabásné: Veszprémi társaskörök és egyletek könyvtárai. *Veszprémi Szemle*, 2009/2. 84., 77–78., 81–83., 85. (A továbbiakban: KOLOZS, 2009.) (Kiegészítések tőlem – F. J. A.)

a társas egyletekéi: „szakavatatlan, sőt botrányos kiválogatás” jellemezte őket, többségük „a léhaság s erkölcstelenség terjesztője” volt.³⁷

Azzal Jókai és a témához hozzászóló írók többsége is egyetértett, hogy a problémákat a szerzői jog törvénybe foglalása mellett a szépirodalom korábbinál lényegesen magasabb állami dotációjával, illetve további középiskolai és népkönyvtárak létesítésével kellene orvosolni. A Jókai által elindított vita összegzéseként Neményi Ambrus³⁸ hírlapíró az Írók és Művészek Társasága 1882. májusi összejövetelén Állam, társadalom és irodalom című előadásában foglalta össze a lehetséges megoldási javaslatokat.³⁹ Neményi a házaló könyvkereskedők működésének szabályozása⁴⁰ mellett felvetette az írók, a tudományos, népies és szépirodalom, illetve a könyvnyomtatás, könyvkiadás és könyvkereskedelem állami támogatásának szükségességét is. Megfontolásra érdemes példaként a francia könyvkiadás különféle támogatási rendszerét hozta fel. Az értekezleten részt vevők és a vitához hozzászólók megállapodtak abban, hogy a kiadókat és könyvárusokat is bevonják abba az újonnan alakult bizottságba, amely kidolgozza a teendőket és memorandumot készít az országgyűlésnek, illetve a kormánynak. Annyiban már rövidtávon is sikeres volt a kezdeményezésük, hogy a magyar törvényhozás – több évtizedes adósságát törlesztve – 1884-ben megalkotta a szerzői jog védelméről szóló törvényt.⁴¹

³⁷ GYÖRGY, 1888. 225. – A társas egyleti és a kölcsönkönyvtárak másik közös jellemzője volt, hogy nagyszámú hírlapot tartalmaztak: GYÖRGY, 1886. I. 330–331., 335. – KOLOZS, 2009. 78., 80–81.

³⁸ Neményi Ambrus (1852–1904) a *Pester Lloyd* és a *Budapesti Szemle* hírlapírója, 1884-től kormánypárti országgyűlési képviselő. 1896-tól 1901-ig a *Pesti Napló* főszerkesztője.

³⁹ Állam, társadalom és irodalom. I. *Corvina*, 1882/15. (A továbbiakban: Állam, társadalom és irodalom, 1882. I.) 58–60. – Állam, társadalom és irodalom. II. *Corvina*, 1882/16. (A továbbiakban: Állam, társadalom és irodalom 1882. II.) 62–63. – Az állami költségvetés „elszegényedett írók vagy családjaik segélyezése” címén 3500 forintot különített el, ezen kívül támogatták a történelmi és irodalmi források kiadását is. Ennél többet azonban nem költöttek a magyar irodalomra. Kifogásként szóba került az is, hogy az irodalommal kapcsolatos ügyek a belügyminisztérium alá tartoznak: Állam, társadalom és irodalom, 1882. I. 60. – Vö. CSÁSZTVAY 2017. 192–198.

⁴⁰ Példaként hozták fel, hogy Németországból kitiltották a magyar házalókat. Vö. G. E.: Irodalmi viszonyaink. *Corvina*, 1881/30. december 30. 121. (A továbbiakban: G. E., 1881.) – Később is többen szorgalmazták, hogy az országban működő külföldi házaló könyvárusoknak ugyanolyan kötelezettségeik legyenek, mint amilyenek a magyaroknak hazánkon kívül. Az Ausztriában dolgozó magyar könyvügynököknek például erkölcsi bizonyítvánnyal és hatósági engedéllyel kellett rendelkezniük. A könyvvásárlás előmozdítására... *Fővárosi Lapok*, 1887/295. október 27. 2177. (A továbbiakban: A könyvvásárlás előmozdítására... 1887.) – SZANA Tamás: Nemzeti szempont a könyvvásárlásban. *Pesti Napló*, 1890/307. november 8. 1. (A továbbiakban: SZANA, 1890.)

⁴¹ 1884: XVI. tc. A szerzői jogról. In: *Magyar Törvénytár 1884–1886. évi törvények*. Szerk. MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1897. 47–59.

„SZINTE ÖRVENDENÜNK KELL, HA A KÖNYV A NYOMTATÁS KÖLTSÉGEIT FEDEZI”. A KÖNYVKIADÓK ÉS A KÖNYVÁRUSOK PANASZAI

A „jó” magyar könyvek alacsony kelendősége a könyves vállalkozókat is rendkívül hűsbavágóan érintette. A tisztességes üzletet folytató és a honi művelődés, kultúra fellendülését elemi érdeküknek tekintő kiadók és könyvárusok a szakma állásfoglalása szerint igen magas üzleti kockázatot vállaltak a magyar írók műveinek kiadásával és forgalmazásával. Neményi egyenesen úgy fogalmazott, hogy „valóságos heroizmusra van szüksége annak, ki magyar könyvek kiadására vállalkozik”.⁴² Egy közkedvelt íróval is könnyedén előfordulhatott, hogy művéből nem fogyott 50–60 példánynál több a megjelenés évében, de a hazai tudományos munkák iránt sem volt sokkal nagyobb a kereslet: „[s]zinte örvidenünk kell, ha a könyv a nyomtatás költségeit fedezi, anélkül, hogy jövedelmet hajtana akár a kiadónak, akár az írónak. Pedig az anyagi siker vagy világosabban mondva, az írásból való megélhetés biztossága híján, nincs irodalom, és nem is volt sehol.”⁴³ A tankönyveket leszámítva bevételre csupán egy-egy díszkiadás, illusztrált díszmű, reprezentatív szalonkönyv, jubileumi mű, Jókai Mór regényeinek népies kiadásai vagy a klasszikusok közül elsősorban Petőfi költeményei esetében számíthattak. Petőfi egyik kötetéből ekkoriban például 40 000 példányt adtak el.⁴⁴

Azt a könyves üzletben érdekelt vállalkozók sem vitatták, hogy a kiegyezést követő nagyarányú gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés, modernizáció eredményeként a fővárosban koncentrálódó nyomdaipar és lapkiadás mellett a könyvkiadás és könyvkereskedelem is számottevően fellendült, és az 1868. évi XXXVIII-as népiskolai törvénnyel kötelezővé vált elemi népoktatásnak köszönhetően a társadalom széles rétegei váltak olvasókká.⁴⁵ A gazdasági, szellemi és kulturális élet fel-

⁴² Állam, társadalom és irodalom, 1882. I. 58. – Egyes vélemények szerint a kiadónak már akkor megérte megjelentetni egy könyvet, ha abból legalább kétszáz példányt el tudott adni. Uo. 60.

⁴³ Uo. 58.

⁴⁴ G. E., 1881. 120. – GYÖRGY, 1886. I. 334. – FARKAS Judit Antónia: Szalonkönyvből műtárgy. Az illusztrált díszkiadások népszerűsítése a 19. század végi Magyarországon. *Tempevölgy*, 2020/1. 87–88., 90–93. (A továbbiakban: FARKAS, 2020.)

⁴⁵ A nyomdaipar fejlődésének mértékét mutatja, hogy a fővárosi nyomdák száma az egyre nagyobb példányszámban megjelenő hírlapok bővülő körének és a növekvő nyomtatványfogyasztásnak köszönhetően 1866 és 1900 között csaknem kilencszeresére nőtt (1866: 17; 1877: 51; 1900: 149). Az 1872. évi ipartörvény életbelépésével – bárki nyithatott könyvkereskedést és nyomdát, már nem kellett hozzá sem szakmai előképzettség, sem elegendő anyagi fedezet – a főváros könyvterjesztésben játszott szerepe tovább nőtt. Ezt az itteni könyves cégekről (1848: 25; 1878: 61), illetve az önálló könyv- és zenemű-kereskedőkről készült összeírások is tükrözik (1890: 98; 1900: 139). A forgalomba kerülő könyvek száma dinamikusan emelkedni kezdett. Míg 1879-ben 804, addig

pezsdülése ellenére az emberek életszínvonala és műveltsége ugyanakkor jelentősen lassúbb ütemben fejlődött, ami az olvasóközönség méretének és érdeklődésének bővülését, ízlésének finomodását is hátráltatta. Mindez a színvonalas hazai könyvek, igényes szépirodalmi művek és tudományos munkák alacsony kelendőségében is megmutatkozott. Kovács Máté összegzése szerint „az egykori hozzátétőleges becslések és adatok alapján megközelítően megállapítható, hogy a dualizmus korának kezdetén az olvasóközönség viszonylagosan szűk körű és kisigényű volt. A könyvvásárlók számát [...] 1870 körül 100.000-re becsülték. Másfél évtized múlva a könyvtárak 1884–1885-ös országos összeírásakor az összes közkönyvtárakban 176.000 olvasót tartottak számon. Ugyanakkor 1001 magánkönyvtárat írtak össze.”⁴⁶ Kókay György a közműveltség fejletlenségével magyarázta, hogy „az igényesebb kultúra befogadónak köre e korszakban sem bővült kellően, a nagyközönség körében továbbra is jórészt a silány tömegkultúra termékei arattak sikert. A korszak könyvkiadása és -kereskedelme mindezt tükrözte, de befolyásolta is.”⁴⁷

Neményi Ambrus fentebb említett előadásában a könyvek iránti alacsony kereslet mértékének illusztrálására összehasonlította a hazai könyvkereskedések számát a Magyarországnál jelentősen kisebb lélekszámú, de fejlettebb kulturális és közművelődési viszonyokkal rendelkező Dánia fővárosáival. „A dán író egy számban sokkal kisebb – mindössze 1.800.000 lelket számláló – néphez szól, mely nem is gazdagabb a magyarnál, bár köznépe jóval műveltebb a miénknél; mégis mily eredeti, önálló és gazdag a dán irodalom, és mily előnyös helyzetben vannak már ez idő szerint is jobb írói, az igaz, hogy az egy Koppenhága városában, mely pedig jóval kisebb Budapestnél, 128 könyvkereskedést találunk, melyeknek legnagyobb része igen virágzó állapotban van, míg széles nagy Magyarországon 15 millió ember mellett 150 könyvkereskedés tengődik. Magyarországon tehát csak minden 100.000 embernek, Koppenhágában pedig csaknem minden 2000 embernek van szüksége

1900-ban több mint kétszer annyi könyv (1718) jelent meg Magyarországon. NOVÁK László: *A nyomdászat története. V. könyv 1801–1867.* (Grafikai művészetek könyvtára 11.) Budapest, Novák László, 1929. 5–7. – NOVÁK László: *A nyomdászat története. VI. 1868–1900.* (Grafikai művészetek könyvtára 12.) Budapest, Novák László, 1929. 14–16. – NOVÁK László: *A nyomdászat története. VII. 1901–1929.* (Grafikai művészetek könyvtára 13.) Budapest, Novák László, 1929. 3. – VARGA, 1980. 74–79, 137–138., 143–146. – ELEKES Dezső: *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében.* (Statisztikai közlemények 85/1.) Budapest, Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1938. 123., 154., 173. – *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig.* Összeáll. KOVÁCS Máté. Budapest, Gondolat, 1970. (A továbbiakban: *A könyv és könyvtár*, 1970.) 74–92.

⁴⁶ *A könyv és könyvtár*, 1970. 77.

⁴⁷ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Budapest, Balassi, 1997. 112.

egy-egy könyvkereskedésre.⁴⁸ Varga Sándor összegzéséből ma már tudjuk, hogy négy évvel korábban, vagyis 1878-ban a fővárosban 61 könyves cég működött: 26 könyvkereskedő; 4 mű- és zeneműkereskedő; 13 nyomdász-kiadó; 6 kiadó, szortimentbolt vagy nyomda nélkül; 3 kolportőr; 9 antikvárium.⁴⁹

A helyzetet tovább rontotta, hogy az amúgy is szűk piacon az igényesebb hazai kiadók és könyvárusok nemcsak a vásári ponyván árult hazai krajcáros kiadványokkal, hanem a külföldi könyvügynökök, zugkiadók részletfizetéssel terjesztett tömegkiadványaival, a hírlapirodalom gyors „felburjánzásával” sem tudták felvenni a versenyt. Ráadásul a népszerű német nyelvű családi lapok, könyvek és lexikonok a magyarosító törekvések ellenére továbbra is nagy közkedveltségnek örvendtek a németül tudó hazai közönség körében.⁵⁰ Az *Irodalmi viszonyaink* című cikk írója 1881-ben igen érzékletesen foglalta össze a problémát: „A kiadók polcain halom számra hevernek a kritika által egyhangúlag kitűnőeknek ismert szerzők művei úgy az újabb, mint a régibb időkből. Az akadémia pincéiben a világirodalom remekei várják a vevőket, és senki sem keresi. Az első kiadók raktárai tömve a legbecsesebb művekkel, és a kiadók kénytelenek jobb időkre várni, míg befektetett tőkájük megkerül, ugyanakkor, mikor a Németország nagy irodalmi vállalatainak fő piaca Magyarország. [...] A legvakmerőbb könyvkiadó vállalkozók kénytelenek a colportage fogásaihoz folyamodni, pedig tudják, hogy a colportage tönkre teszi a szolid könyvkereskedést, mert ez által a legkétesebb irodalmi értékű nyomtatványok csempésztetnek a közönség kezei közé drága pénzen, és ez által rontják részint az ízlést, részint a szolidabb művek iránti bizalmat. Az eredmény azután közöny az irodalom iránt. Olyan kis nemzetnél, mint a minő a mienk, a colportage szerint közvetített könyvkereskedés határozottan árt az irodalomnak, mert a csekélyebb szükségletehhez mért kiadások nem állják a versenyt olcsóság tekintetében a nagy nemzetek szükségleteihez mért kiadásokkal. Nekünk határozottan a német irodalom teszi a legnagyobb kárt. A Gartenlaube, a Heimat, az Ueber Land und Meer, a Bazár, az Illustrierte Zeitungen egyenként több példányban kelnek el Magyarországon, mint a mi hason irányú lapjaink összevéve. [...] A német kiadók szoktatták a magyar közönséget a colportagera, és ma már oda jutottunk, hogy a közönség 20–30 krajcáronként szívesebben vásárol valamely kétes irodalmi becsű nagyobb művet majdnem kétszeres áron, minthogy 1–2 forintot egyszerre adjon ki valamely magyar könyvért.”⁵¹

⁴⁸ Állam, társadalom, irodalom, 1882. I. 59. – Vö. GYÖRGY Aladár: Olvasó-közönségünk. *Figyelő*, 1875/43. október 24. 505–507.

⁴⁹ VARGA, 1980. 143–146.

⁵⁰ Vö. RÉVAY, 1920. I. 131.

⁵¹ G. E., 1881. 120–121. A lapok neveit az eredeti szövegben szereplő írásmód szerint közlöm.

A cikk szerzője, akárcsak Neményi Ambrus egy évvel később, kormányzati beavatkozást sürgetett.

A könyves vállalkozók ugyanakkor nem csupán az idegen kolportőröket okolták a könyvvásárlók bevételkieséssel járó elszívásáért, hanem a könyvfogyasztók külföldi könyvvásárlását is. Az 1878-ban megalakult Magyar Könyvkereskedők Egyletének elnöke, a könyvkiadó és bibliográfus Aigner (írói nevén Abafi) Lajos (1840–1909) arra hívta fel a figyelmet egyik cikkében, hogy „a magyar nemzet [...] sok ezrekre menő összeggel adózik Bécsnek azáltal, hogy könyveit és folyóiratait – melyeket bármi magyar könyvkereskedőnél ugyan oly gyorsan, s ugyan azon áron megkaphat – Bécsből hozatja, meg nem fontolván, hogy ez által a magyar könyvkereskedelmet, és közvetve a magyar irodalmat igen érzékenyen megkárosítja.”⁵²

A külföldi (bécsi, párizsi, lipcsei és más európai városokból történő) könyvvásárlások miatt nem egy esetben a magyar arisztokrácia felelősségét is felvetették. A könyvvásárlás terén megnyilvánuló passzivitásuk régóta bírálat tárgya volt. Ezért is vált általánossá az a nézet, hogy néhány kivételtől eltekintve szinte csak a (tudós) középosztály vásárolja – nem kis anyagi áldozatot hozva – az igényes magyar könyveket.⁵³

A Kossuthnak címzett levél szerzője, Szana Tamás, aki az irodalom- és műpártoló egyesületekben vállalt tevékenysége mellett sokat tett a könyvkedvelés hazai népszerűsítéséért is, *A könyvvarusok panasza* című cikkében a könyvkereskedők jogos aggodalmának alátámasztására saját tapasztalatait is megosztotta az arisztokraták sokat bírált könyvvásárlási szokásaival kapcsolatban.⁵⁴ Mint arról Szana egyik hosszabb bécsi tartózkodása során maga is meggyőződött, a magyar arisztokrácia jelentős része – megszokásból, divatból, hiúságból vagy előítéletből – továbbra is a bécsi könyvkereskedőkön, így például a tekintélyes Gerold cégen⁵⁵ keresztül bonyolította

⁵² ABAFI [Lajos]: A bécsi concurrentia. *Corvina*, 1883/35. december 30. 143. – Vö. RÉVAY, 1920. I. 131.

⁵³ A Kákay Aranyos álnéven író Kecskeméthy Aurél hirlapírónak már húsz évvel korábban is az volt a véleménye, hogy az arisztokraták többsége „nem éppen szerelmes a könyvekbe, de azért, mint egyébre, úgy egy-egy luxus könyvre sem sajnálja a pénzt”. KÁKAY Aranyos: Szegény luxus-irodalom. *Hölgyfutár*, 1862/4. január 9. 30–31. – Neményi Ambrus úgy gondolta, hogy „az irodalom egyedül az [...] úgynevezett tudós középosztálytól várhat gyámolítást. Ha figyelembe vesszük ez osztálynak számát és különösen vagyoni állapotát, s meggondoljuk, hogy legnagyobb része drága szakmunkákkal is kénytelen foglalkozni, úgy valóban csodálattal kell adóznunk ez osztálynak mindent felülmúló áldozatkészségéért, mellyel szegénysége mellett is csaknem egyedül tartja fel az egész magyar irodalmat.” *Állam, társadalom és irodalom*, 1882. I. 60.

⁵⁴ SZANA Tamás: A könyvvarusok panasza. *Nemzet* (reggeli kiadás), 1887/600. február 12. [1.] (A továbbiakban: SZANA, 1887.) – RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. II. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1920. (A továbbiakban: RÉVAY, 1920. II.) 331–333.

⁵⁵ Osztrák nyomdász és könyvkereskedő család. *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben*. 7. köt. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1894. 952.

könyvvásárlását. Meglepő módon azonban nemcsak a német, francia és angol nyelvű, hanem több ízben a magyar kiadványokat is külföldről szerezte be. Szana példaként hozta fel legutóbbi könyve, a Révai Testvérek kiadásában 1886 karácsonyára megjelentetett *Magyar művészek. Műtörténelmi vázlatok képekkel* című reprezentatív díszmű értékesítésének tanulságos történetét is.

A maga nemében egyedülálló hazai kötet, amely eredetileg füzeteként jelent meg, tizennyolc kiemelkedő, külföldön is ismert magyar képzőművész, többek között Benczúr Gyula, Munkácsy Mihály, Zichy Mihály és Liczenmayer Sándor életét és munkásságát mutatta be. Szana írásait a képzőművészek műalkotásainak kiváló minőségű és a legújabb sokszorosító eljárással készült reprodukciói illusztrálták. Révai Mór, a könyv kiadója joggal feltételezte, hogy a díszes kiállítású és átlagosnál drágább (füzve 12, díszkötésben 15 forint) köteteket nem csupán a művelt középosztály, hanem az arisztokrácia körében is kedvezően fogadják, és kelendők lesznek. A nagyalakú albumból, „ebből a különben is amatőrszerű könyvből” a szerző kérésére ötven számozott amatőr példányt is készítettek az elit könyvvásárlók, köztük a könyvgyűjtők részére.⁵⁶ A kiadó előzetes várakozásai ellenére az arisztokraták nem mutattak érdeklődést a mű iránt. Jóllehet a korabeli könyvkereskedői gyakorlatnak megfelelően nekik is megküldték megtekintésre az új kiadványt, a becsomagolt könyvek többsége felbontatlanul érkezett vissza. Révai Mórnak, a kiadónak hosszas töprengés után az a merész ötlete támadt, hogy a bécsi cégeken keresztül próbál eljutni a magyar arisztokráciához, az ő segítségével „csempészi be kiadványát az átléphetetlen sorompóktól őrzött körökbe”.⁵⁷ Legnagyobb meglepetésére próbálkozását siker koronázta: a könyvek néhány hetes késéssel és kerülőúton ugyan, de végül eljutottak a magyar főurakhoz. A történet annál is inkább tanulságos, mert egy olyan reprezentatív kiadványról volt szó, amely külföldön is feltűnést keltett, sőt az is felvetődött, hogy francia nyelven is megjelentetik.

A külföldi könyvvásárlás miatt ugyanakkor nemcsak az arisztokratákat érte bírálat. Révai Mór és Grill Richárd kiadó-könyvvarus véleménye szerint a magyar irodalom nemcsak rájuk, hanem a gazdag zsidóságra és a főpapságra sem számíthatott; néhány kivételtől eltekintve ők is külföldről szereztek be könyveiket. A legnagyobb

⁵⁶ Ennek füzve 30, félbőr kötésben 40 forint volt az ára. Révai Mór visszaemlékezése szerint az amatőr kiadásokra csupán 17 személy jegyzett elő, 16 kötetet pedig tiszteletpéldányként osztottak szét. A korabeli könyves szakzsargonban egy könyv legdrágább, csekély példányszámban megjelentetett luxusváltozatát amatőr vagy bibliofil kiadásnak, gyűjtőiket pedig bibliofileknek vagy könyvamatőröknek nevezték. RÉVAY, 1920. II. 332. – Magyar Művészek. *Irodalmi Értésítő*, 1887/2. 20. – SZANA, 1890. – FARKAS, 2020. 86–87.

⁵⁷ SZANA, 1887.

könyvvásárlók, a könyvgyűjtők mellett a közpénzből fenntartott „tudományos könyvtárak” is gyakran rendelték meg könyveiket külföldről.⁵⁸

A KÖNYVVÁSÁRLÁST ELŐMOZDÍTÓ BIZOTTSÁG (1887) MEGALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGE

Miután a szerzői jogi törvény 1884-es megalkotását követően sem javult érdemben az igényes magyar könyvek kelendősége, az Írók és Művészek Társasága 1886 végén újra napirendre tűzte a téma megvitatását.⁵⁹ 1887. január 12-én tanácskozást hívtak össze az olvasás és könyvvásárlás ösztönzéséről, a könyvterjesztés hatékonyságának növeléséről. Az ankétot követően Milkó Izidor hírlapíró felvetésére a társaság a Magyar Könyvkereskedők Egyletével közösen megalakította a huszonöt tagú *Könyvvásárlást előmozdító bizottságot*, hogy a teendők részletes megvitatása után konkrét lépéseket tegyenek az ügyben. A testület tiszteletbeli elnökének Jókai Mórt, elnökének György Aladárt, alelnökének Aigner Lajost, titkárának Dolinay Gyulát, pénztárnokának pedig Wodianer Arthurt választották meg. Első intézkedésük az volt, hogy támogatták a Magyar Könyvkereskedők Egylete Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett előterjesztését a külföldi verseny csökkentésére, amelyet Révai Samu és Mór kezdeményezett, és fogalmazott meg.⁶⁰

A könyves szakma képviselői tisztában voltak azzal, hogy az országot behálózó, leleményes német, osztrák és magyar kolportőrökkel szemben nehéz fellépni, azt azonban el akarták érni, hogy a hazai könyvfogyasztók egy része, közülük is az

⁵⁸ A magyar könyvek terjesztése II. *Corvina*, 1887/3. január 30. 11. – RÉVAY, 1920. I. 113.

⁵⁹ György Aladár szerint a jogszabály megalkotása után sem vették évekig figyelembe a szerzői jogi törvényt: GYÖRGY, 1886. I. 335.

⁶⁰ A magyar könyvek terjesztése I–IV. *Corvina*, 1887. január 20. 6–8., január 30. 11–12., február 10. 15., március 10. 26. (A továbbiakban: A magyar könyvek terjesztése, 1887. I–IV.) – Az állandó bizottságnak szépírók, újságírók, könyvkiadók és könyvúrusok is tagjai voltak még: Acsády Ignác, Beksics Gusztáv, Benkő Gyula, Findura Imre, Gelléri Mór, Grill Richárd, Justh Zsigmond, Kenedi Géza, Kürthy Emil, Milkó Izidor, Molnár Antal, Porzsolt Kálmán, Rákosi Viktor, Reiner Zsigmond, Révai Mór, Szana Tamás, Széll Farkas, Szinnyei József, Váradi Antal és Zilahy Sámuel. A magyar könyvek terjesztése, 1887. IV. – Magyar könyvek vásárlása. *Fővárosi Lapok*, 1887/109. április 21. 797. – Magyar könyvek vásárlása. *Corvina*, 1887/12. április 30. 52. (A továbbiakban: Magyar könyvek vásárlása, 1887.) – A magyar könyvkereskedők egylete 1887. augusztus 20-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. I. *Corvina*, 1887/24. augusztus 30. 100. – RÉVAY, 1920. I. 113. – Révai Mór néhány hónappal később azt is felvetette, hogy forduljanak a belügyminiszterhez, „hogy a külföldi sajtótermékekkel való hálazásra vonatkozó intézkedést terjeszse ki a magyar irodalmi művekre is.” Ez a kezdeményezésük azonban elbukott. A könyvvásárlás előmozdítására... 1887.

állami vagy államilag támogatott tan- és nevelőintézetek, múzeumok és gazdasági felügyelőségek a magyar könyvkereskedőkön keresztül szerezzék be nemcsak a magyar kiadású, hanem a külföldi könyveket is. Az említett intézményektől ezt azért is várták el, mert a könyvek vásárlására állami támogatást kaptak. A könyvkereskedők érdekvédelmi szervezetének számításai szerint az ország évente 200–300 ezer forinttól esett el a külföldi könyvbeszerzések miatt.⁶¹

Lobbizásuk eredményeként a honi ipar és kereskedelem védelmét prioritásnak tekintő Trefort Ágoston miniszter 1887. március 10-én 5402. szám alatt rendeletet bocsátott ki, amelyben az összes állami, államilag segélyezett és községi tanintézet (a múzeumok és gazdasági felügyelőségek kimaradtak a körből) igazgatójának előírta, hogy az „egyes régi és ritka könyvek kivételével” kizárólag hazai könyvúrusokon keresztül szerezzék be könyvszükségüket, a számvevőséget pedig utasította, hogy a következő tanévtől kezdve ne fogadják el a külföldi könyvkereskedők által kiállított számlákat. A rendeletet követően Trefort megígérte, hogy az egyházi hatóságokat is hasonló intézkedések megtételére kéri.⁶²

Jóllehet a magánszemélyeknek és egyesületeknek rendeletileg nem lehetett megszabni, hogy kitől szerezzék be könyveiket, a Könyvvásárlást előmozdító bizottság tagjai arra azonban joggal számítottak, hogy a miniszter rájuk is hatni tud. A magyar könyvúrusoknak régóta gondot okozott, és erre a miniszternek írt felterjesztésükben is rámutattak, hogy éppen azokat a „felsőbb társadalmi rétegek”-et nem lehet megnyerni a színvonalas és értékes hazai könyvnek, akiktől vagyoni helyzetük, műveltségük és kifinomult ízlésük miatt leginkább várható lenne a magyar könyvkereskedelem és irodalom anyagi támogatása. A kereskedők ugyanis egyáltalán nem, vagy csak kerülőúton tudtak velük kapcsolatba lépni. A könyves szakma ezért azt is el akarta érni, hogy a miniszter tekintélyénél és súlyánál fogva hasson oda a „hazafias magyar papságra” és az arisztokráciára, mint a „leghálásabb könyvfogyasztó elem”-re és a könyvamatórők jelentős csoportjára, hogy az ország gazdasági és kulturális érdekeit szem előtt tartva ők is itthonról, ne pedig a hazai könyvúrusok megkerülésével Bécsből vagy Párizsból szerezzék be olvasmányaikat. Ne forduljon elő az az abszurd helyzet, mint ami Szana Révai Testvéreknél megjelent kötetével is megtör-

⁶¹ AIGNER Lajos–ZILAHY Sámuel: Alázatos felterjesztése a magyar könyvkereskedők együletének nagymélt. Trefort Ágost vallás- és közoktatásügyi minister úrhoz, a külföldi verseny leküzdése tárgyában. [I–II.] *Corvina*, 1887/5. február 20. 19–20., 1887/6. február 30. 22–23. (Továbbiakban: AIGNER–ZILAHY, 1887. I. – AIGNER–ZILAHY, 1887. II.)

⁶² A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister, f. évi 5402. szám alatt a következő rendeletet intézte valamennyi kir. tanfelügyelőhöz és kir. tankerületi főigazgatóhoz. *Budapesti Közlöny*, 1887/71. március 29. 3. – A külföldi verseny meggátolása érdekében. *Corvina*, 1887/9. március 30. 34. – Magyar könyvek vásárlása, 1887.

tént, hogy egy hazai kiadású könyvet külföldről kelljen importálni. „Kegyeskedjék Nagyméltóságod alkalom adtán kifejezést adni nyilvánosan, ama meggyőződésének, hogy [...] a hazai ipar pártolása és céltudatos támogatása anyagi gyarapodásunk létfeltételét képezi – úgy a könyvvásárlásra nézve a hazai könyvkereskedelem kizárólagos igénybevétele általános közgazdasági és nemzeti irodalmi érdekeket mozdít elő hathatósan.”⁶³

Trefort Ágoston a fenti kérésnek eleget téve a rendelet megjelenését követő napokban közzé is tett egy nyílt levelet a *Budapesti Szemlé*ben arról, hogy miért fogy olyan kevés magyar könyv.⁶⁴ Szerinte nemcsak az írók, a könyvkiadók, a könyvárusok, a sajtó és a pénzhiány, hanem a társadalom is nagyban okolható volt a helyzetért: „[...] általában nem szeretünk olvasni; jobban szeretünk kártyázni [...]”. A változás lehetőségében bízva Trefort a következő kéréssel zárta levelét: „Javítsuk meg szokásainkat s lesz vagyons lesz a magyar könyvnek is vevője”.⁶⁵

Trefort a művelődés helyett gyakran a szórakozást előnyben részesítő kaszinók és más társas egyletek tagjainak is üzent levelével. Milkó Izidornak, a mozgalom kezdeményezőjének az volt a véleménye, hogy „ha sikerülne az egyesületeket rábírní, hogy mindegyik évenként átlag 100 frtot költsön el magyar könyvekre, egyben szereztünk a magyar íróknak egy 4–500 vevőből álló állandó törzsközönséget, mely egymaga képes valamely mű megjelenését biztosítani.”⁶⁶ Úgy gondolta, hogy ha az említett társaságok közül legalább félezer rendszeresen vásárolt volna színvonalas magyar könyvet könyvtára részére, hozzájárulhattak volna a könyvforgalmazás serkentéséhez.

A Könyvvásárlást előmozdító bizottság Milkó Izidor javaslatára 1887 augusztusában nyílt felhívást küldött a kaszinók elnökségeinek azzal a kéréssel, hogy költségvetésükből a korábbinál nagyobb összegeket áldozzanak jó minőségű magyar könyvekre: „kiselejtezett ajándékművek”, „szenzációs fércregények” és „hitvány fordítások” helyett színvonalas magyar szépirodalmi munkákat, műfordításokat és az önművelődést előmozdító műveket vegyenek, ahol pedig még nincs – márpedig bőven volt erre példa –, ott létesítsenek könyvtárat. A bizottság azt szerette volna, ha minden társaskör könyvtára „nemzeti misszióját” betöltve „a magyar művelt társadalom egyik központja és a közművelődés ügyének terjesztője” lenne.⁶⁷ Közel 1.500

⁶³ AIGNER–ZILAHY, 1887. II. 23.

⁶⁴ TREFORT Ágoston: Nyílt levél a szerkesztőhöz! *Budapesti Szemle*, 1887/125. 305–306.

⁶⁵ Uo. 306.

⁶⁶ A magyar könyvek terjesztése. 1887. I. 6. – Milkó javaslatával sok könyvkereskedő nem értett egyet. Úgy gondolták ugyanis, hogy ha a társaskörökben elérhetőek a könyvek, kevesebben fognak könyvet vásárolni.

⁶⁷ „[...] mintegy kétezer társas egylet közül hazánkban alig ötszáznak van könyvtára, és tény, hogy e könyvtárak között is igen sok kiselejtezett ajándékművekből, avagy ügyes üzérkedők által terjesztett szenzációs fércregényekből és hitvány fordításokból áll; oly könyvtár tehát, mely nemcsak

társas egyesület mellett a fürdők igazgatóságait is megkeresték, szám szerint 250-et. Tőlük is azt kérték, hogy az olvasás előmozdítása érdekében hozzanak létre könyvtárakat, a meglévőket pedig színvonalas munkákkal gyarapítsák. Mivel a társaskörkhöz hasonlóan a legtöbb fürdőkönyvtárban is többnyire a külföldi bestsellerek voltak túlsúlyban, a bizottság azt tanácsolta, hogy az ideális fürdőkönyvtár „legalább túlnyomó részben magyar munkákból álljon, s a jelesebb magyar szépirodalmi műveken kívül különösen a fürdő környékére vonatkozó földrajzi, történeti és képzőművészeti munkák legyenek képviselve benne.”⁶⁸ A főpapsághoz szintén kéréssel fordultak iskolai és népkönyvtárak létrehozása, illetve a meglévő egyházi bibliotékák nyilvánossá tétele ügyében.⁶⁹

A könyvvásárlás pangásáról folytatott viták során a sajtó (különösen a vidéki) szerepének a felelőssége, a könyvismertetések és könyvkritikák hiánya is több ízben előkerült. A bizottság ezért 360 vidéki hírlap szerkesztőségének is körlevelet küldött, arra kérve őket, hogy ne az élelmes kiadók tiszteletpéldányként eljuttatott silány füzeteiről írjanak, hanem tegyenek közzé minél több ismertetést azokról a frissen megjelent magyar szépirodalmi munkákról, amelyeket nem tudnak ingyen megküldeni a kiadók a lapoknak. Kísérjék figyelemmel az irodalmi élet eseményeit, az irodalmi és tudományos egyesületek tevékenységét, és közöljék a Könyvvásárlást előmozdító bizottság felhívásait, hassanak oda, hogy vidéken is „minél több jó magyar könyvet vásároljanak és olvassanak”, a „magyar irodalom pártolása legyen a vidéki lapok jelszava”.⁷⁰

A kaszinói könyvtárak vezetői és a lapok szerkesztői több ízben fordultak az Írók és Művészek Társaságához azzal a kéréssel, hogy állítsanak össze részükre könyvjegyzékeket azokról a hazai könyvújdonságokról, amelyek beszerzése közművelődési szempontból kívánatos. Ennek az igénynek is eleget kívánt tenni a Könyvvásárlást előmozdító bizottság hivatalos közlönye, az 1887. december 1-jén megindult

nem felel meg hivatásának, de gyakran a közízlést, sőt a közérkölciséget is megmételyezni képes.” JÓKAI Mór–GYÖRGY Aladár–DOLINAY Gyula: Nyílt felhívás a hazai kaszinók és olvasókörorok t. elnökségeihez. *Corvina*, 1887/35. december 20. 147–148. (A továbbiakban: JÓKAI–GYÖRGY–DOLINAY, 1887.)

⁶⁸ Fürdő-könyvtárak létesítése érdekében... *Fővárosi Lapok*, 1887/183. július 5. 1345. – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság ... *Ország-Világ*, 1888/1. március 24. 204. (A továbbiakban: A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.) – Vö. POGÁNYNÉ Rózsa Gabriella: A magyarországi gyógyfürdők bibliotékái 1885-ben (György Aladár Magyarország köz- és magán-könyvtárai 1885-ben c. statisztikai összeállítása alapján). *Orvosi könyvtárak*, 2019/3. 52–65.

⁶⁹ A könyvvásárlás előmozdítása ... *Corvina*, 1887/15. május 30. 64. (A továbbiakban: A könyvvásárlás előmozdítása. 1887.) – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.

⁷⁰ A könyvvásárlás előmozdítása ügyében az e célra működő bizottság az összes hazai hírlapok szerkesztőjéhez a következő körlevelet intézte. *Corvina*, 1887/36. december 30. – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.

Irodalmi Értesítő.⁷¹ A havonta kétszer, Szana Tamás szerkesztésében és Hornyánszky Viktor kiadásában megjelent rövid életű periodikum arra tett ígéretet, hogy beszámol a könyvpiac újdonságairól és felkelti az érdeklődést „minden olyan szépirodalmi és egyéb munka iránt, mely érdemes arra, hogy a magyar ember könyvtárában helyet találjon”.⁷²

Azt, hogy a Könyvvásárlást előmozdító bizottság intézkedései és akciói hoztak-e érdemi változást a magyar könyvek olvasása és kelendősége terén, a jelen kutatás keretében nehéz megítélni. Az azonban kijelenthető, hogy a könyvtárak létesítése és gyarapítása vonatkozásában a társadalom egy részének és a kormánzatnak a támogatásával sikerült néhány apró eredményt elérniük. A bizottság 1887–1888-ban több ízben beszámolt arról, hol létesítettek nép-, iskolai, kölcsön-, kaszinó-, fürdő- vagy szakkönyvtárat, és melyik intézmény fordított nagyobb összegeket könyvvásárlásra. Hírt adtak egy-egy magánszemély és egyesület nagyvonalú könyvtáralapításáról, illetve adományáról is. Az egyik utolsó, 1888 tavaszi ülésen elhangzott az is, hogy Trefort kezdeményezésére a Magyar Tudományos Akadémia is létre akar hozni egy hasonló, a kaszinók és olvasókörök könyvtárainak létesítését segítő állandó bizottságot, amelynek munkájában más irodalmi és tudományos egyesületekkel együtt ők is részt vesznek.⁷³ A Könyvvásárlást előmozdító bizottságról ezt követően nem lehetett hallani, a Szana által szerkesztett *Irodalmi Értesítő* utolsó száma 1888. november 15-én látott napvilágot. Az Írók és Művészek Társasága néhány éven belül megszűnt.⁷⁴ Az 1890-ben megalakult Műbarátok Köre – amelynek több tagja az írók és művészek egyesületének munkájában is részt vett – szintén fontos célként tűzte ki, hogy a magyar írók munkáinak kelendőségét elősegítse. A közművelődés és a könyvtári kultúra előmozdítása, megreformálása terén megkezdett munkát az Országos Múzeum és Könyvtár Bizottság (1894), illetve annak jogutódja, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa (1897) folytatta. A Széll Kálmán, majd Berzeviczy Albert elnök és Porzolt Kálmán titkár által irányított testületek a kultúrpolitika komoly tényezőiként megvalósították azokat az átfogó országos könyvtárfejlesztése-

⁷¹ Könyvek lajstroma. *Fővárosi Lapok*, 1887/280. október 12. 2064. – A könyvvásárlás előmozdítására... *Fővárosi Lapok*, 1887/295. október 27. 2177. – Törekvésünk. *Irodalmi Értesítő*, 1887/1. december 1. 1–2. (A továbbiakban: Törekvésünk, 1887.) – A könyvvásárlást előmozdító bizottság. *Irodalmi Értesítő*, 1888/3. január. 1. 32. – *Irodalmi Értesítő*, 1888/6. február 15. 81–82. – A lapra a kaszinók és a vidéki lapok figyelmét is felhívták: A könyvvásárlás előmozdítása. *Nemzet*, 1887/1902. december 15. (oldalszám nélkül)

⁷² Törekvésünk, 1887. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷³ A könyvvásárlás előmozdítása. 1887. – A könyvterjesztés. *Pesti Hírlap*, 1888/295. október 2. 4. – A mozgolódó akadémia. *Pesti Hírlap*, 1888/31. január 31. 6. – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.

⁷⁴ Vö. SZANA Tamás: A régi »otthon«. *Pesti Napló*, 1891/89. április 1. 1.

ket, amelyeknek kezdeti lépéseit a Könyvvásárlást előmozdító bizottság tette meg.⁷⁵ Az 1890-es évektől kezdve egyre több hazai könyves cég vezette be a részletüzletet, és a díszkiadások, díszművek divatja is hozzájárult ahhoz, hogy ha a könyvfogyasztás mértékével nem is volt mindenki elégedett, az igényes magyar művek vásárlása és olvasása iránt egyre inkább nőtt az érdeklődés.

⁷⁵ Vö. VOIT Krisztina: A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I. *Magyar Könyvszemle*, 1992/2. 23–43. – SÍPOS Anna Magdolna: Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben 1. rész. *Könyvtári Figyelő*, 2013/1. 91–114. – GALI Máté: *Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2017. 191–194.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

STATE, SOCIETY AND BOOK CONSUMPTION: EFFORTS TO
STIMULATE THE PUBLICATION, PURCHASE AND READING OF
“GOOD” HUNGARIAN BOOKS IN THE LAST THIRD OF THE 19TH
CENTURY

In my study I look at the state and civil initiatives of the 1880's that attempted to make Hungarian quality books more popular in terms of readership and increased sales. Having actively captivated writers, publishers and a significant portion of the educated public for many years, the so-called Pulp Debate was initiated by the famous novelist, Mór Jókai's article (1880) and Lajos Kossuth's written reply (1882) to Tamás Szana, the secretary of the Petőfi Association. Because Hungarian quality books, literature, educational and scientific works were much less popular and competitive than foreign works translated into Hungarian and Hungarian-language popular books, thus the livelihoods and professional success of Hungarian publishers, booksellers and writers were under threat. The anomalous operation of the book market adversely impacted culture, science, community education and economics. Everyone involved played the blame game: the writers pointed the finger at book and media publishers and booksellers; the booksellers criticized the reading public and the media; and the book-buying public complained about the booksellers and the high prices they charged. However, there was almost unanimous agreement that the main drivers of the problem were the small size and lack of good taste among the Hungarian book-buying public, cultural, social and economic backwardness, procrastination of copyright legislation, minimal and unsystematic state support of literature and publishing which resulted in the advantage low-cost pulp publications. Hungarian publishers produced most translated works without the knowledge and the permission of their respective authors. Not only did they save on copyright expenses, but also on translation. The Hungarian-language publication of a foreign author's popular novel promised much greater profits than a contemporary Hungarian author's. Moreover, these mass publications were often distributed by foreign book agents who used clever tricks and received installment payments for their sales. If a publisher still agreed to publish the work of a talented Hungarian writer, it was considered a success if the book recouped printing costs. As a result of lively discussions that had been ongoing for years, a committee made up of the members of the Association of Hungarian Writers and Artists and the Association of Hungarian Booksellers was formed in 1887 to start a movement (asking for the cooperation of society and the state) to popularize reading as an activity and to raise demand for Hungarian books. Their lobbying efforts resulted in curbing the number of books

bought abroad by state schools, establishing and expanding debating club and spa libraries and the placement of book reviews in the newspapers of the countryside. Although they seemed small on the surface, these steps played a significant role in the propagation of Hungarian books and from the perspective of cultural education.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS
STAAT, GESELLSCHAFT UND „BUCHKONSUM“ – VERSUCHE IM
LETZTEN DRITTEL DES 19. JAHRHUNDERTS ZUR FÖRDERUNG VON
HERAUSGABE, ABSATZ UND LESEN „GUTER“ UNGARISCHER
BÜCHER

In meiner Studie stelle ich die staatlichen und zivilen Initiativen in den 1880er-Jahren vor, die darauf abzielten, Produkte der Kolportageliteratur zurückzudrängen und niveauvolle ungarische Bücher zu bevorzugen, damit sie mehr gelesen und gekauft werden. Mit einem Beitrag des Schriftstellers Mór Jókai (1880) zum Auftakt der Diskussion und der Antwort Lajos Kossuths an den Sekretär der Petöfi-Gesellschaft Tamás Szana (1882) brach die sogenannte Groschenroman-Debatte aus, die Fachkreise von Schriftstellern und Verlagen sowie einen beachtlichen Teil der gebildeten Öffentlichkeit bereits jahrelang lebhaft beschäftigt hatte. Der geringe Absatz und der Wettbewerbsnachteil qualitativ hochwertiger ungarischer Bücher, belletristischer, populärwissenschaftlicher und wissenschaftlicher Werke gegenüber der Massenbedürfnisse befriedigenden, aus Fremdsprachen übersetzten oder in Ungarisch geschriebenen Unterhaltungsliteratur bereiteten nicht nur der Mehrheit der ungarischen Buchverlage und Buchhändler Sorgen, sondern erschwerte auch den Lebensunterhalt und die Karriere der ungarischen Schriftsteller. Die missliche Funktion des Büchermarktes wirkte sich gleichermaßen nachteilig auf Kultur, Wissenschaft, öffentliche Bildung und Wirtschaft aus. Einer zeigte auf den anderen: Schriftsteller tadelten die Buch- und Zeitungsverlage, Buchhändler, Buchunternehmer das Leserpublikum und die Presse, die Leser von Büchern hingegen die Buchhändler und die hohen Buchpreise. Beinahe alle jedoch waren sich einig, dass neben dem engen Kreis der ungarischen Buchkäufer, ihrer Interessenlosigkeit und der Rückständigkeit der kulturellen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse, das Hinausschieben der Schaffung eines Urheberrechts, die niedrige und unregelmäßige Unterstützung der Belletristik und des Buchverlagswesens und als Folge der Wettbewerbsvorteil der billig zugänglichen Produkte der Kolportageliteratur sowie die Flachheit der Vereinsbibliotheken die Hauptquellen der Übel darstellten. Die Verlage brachten die Mehrheit der aus Fremdsprachen übersetzten Werke ohne Wissen und Zustimmung der Autoren in ungarischer Sprache heraus. Sie drückten sich nicht nur vor der Bezahlung des Autorenhonorars, sondern sparten oft auch an der Übersetzung. Die Herausgabe eines populären Romans eines ausländischen Autors versprach weit mehr Einnahmen, als das Verlegen des Werkes eines zeitgenössischen ungarischen Schriftstellers. Hinzu kam, dass diese Massenprodukte oft von erfinderischen ausländischen Buchagenten auf Teilzahlungen vertrieben wurden. Wenn ein Verlag es

dennoch auf sich nahm, ein niveaues ungarisches Buch zu publizieren, musste er sich schon darüber freuen, wenn sich die Druckkosten amortisierten. Als Ergebnis eines jahrelang andauernden Gedankenaustausches leitete eine Kommission zur Förderung des Bücherkaufes, die 1887 aus Mitgliedern der Gesellschaft der Schriftsteller und Künstler und dem Verein der Ungarischen Buchhändler gegründet wurde, eine Bewegung zur Popularisierung des Lesens und zur Steigerung der Nachfrage nach ungarischen Büchern ein, bat dafür um die Kooperation zwischen Gesellschaft und Staat. Ergebnis ihrer Lobbytätigkeit waren einige kleine, aber aus der Sicht der Propagierung des ungarischen Buches und der öffentlichen Bildung wichtige Schritte. Erreicht wurden sie dadurch, dass Buchankäufe staatlicher Schulen im Ausland zurückgedrängt, die Schaffung von Bibliotheken in Vereinen und Bädern und deren Bestandserweiterung sowie zu veröffentlichende Buchbeschreibungen in der Provinzpresse stimuliert wurden.